

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Интеллектуал-политиктик солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 87
(18049)

2011 чылдың
август 4,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

Медээлер

ТУС ЧЕРНИҢ БУДУРУКЧУЛЕРИН ДЕТКИИРИ-БИЛЕ

Август 2-де Кызыл кожуунунуң төвү Каа-Хем нуң Культура бажыңыга тус черниң бараан бүдүрүкчүлери деткиириниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның хуннериниң Кызыл кожуунга енин түңнээн хурал болуп эрткен. Хуралга чугаа-ыры-биле ийи улуг айтырыгны кириген: чаа түрүлгелерни тургузары болгаш сайзырадыры, түрүлге инфраструктурасын сайзырадыры; Кызыл уунуң социал хөгжүлдээзиниң мурнады андырар адырларының дугайында.

Республиканың Чазааның бирги оралакчызы Иннокентьевич Тенниң эрттиргени бо хуралга Чазааның кежигүннери, када федералдыг болгаш ка чергелиг күүсекчи ор-ның төлээлери, Кызыл ко-суму болгаш кожуун тарының удуртукчулары гарлыкчылар киришкен.

Иддиги эгезинде Кызыл ко-тыргазының даргазының эин күүседип турар В.Ю. илеткел кылгаш, кожуун-далы-биле таныштырган. Кономика сайыды Л.В. Тру-уунда өзүлде-хөгжүлдениң глери-биле таныштырып иддиги ажилдар кылдынга-даа шиитпирлээр ууржурл-ларны тодараткан:

а бүдүрүлгелерни тургузуп, олуттарны тургузар со-ле экономиктиг хөгжүл-йтырыгларының талазы-ылчын болук сүме-санал-ирип, 27 аңгы төлөвилел-оренип корген. Оларның а төлөвилелдер: көдээ й угланышкынныг — 3, ге — 15, хой-ниитиниң ге чери — 4, туризм — 3, и чедирилгезиниң талазы-2.

Чаа бүдүрүлгелерни ажыдары-ның талазы-биле хой кезинде та-варжып турар чидиг айтырыг электриниң технологтуг коштунул-газының дугайында айтырыг болуп турар.

ТР-ниң Чазааның хуннерин кожунга эрттирери бир дугаар эрттирип турар хемчег бооп турар. Ынчангаш орус чон чүү дээр ийик: «баштайгы блин борбакталыр» деп (шын очулдурдум бе), ынчалза-даа утказын билип каан боор силер. Бо дыка улуг хемчээлдиг ажил-херек дээрзин ук хурал бадыткаан. Мын-дыг чергелиг хуннер кожун бүр-зүнге эртер, ынчангаш хуусаазында мурнунда салдыганы айтырыглар ой-шаанда шиитпирлеттинген тура-рын чедип алыры-биле Кызыл ко-жуунга ТР-ниң Чазааның хуннерин ам-даа ийи неделяның дургузунда узадып, кылып чорудар ажилдарны ам-даа улам тодарадып хары-салгалы-биле чорударын даанган.

Бо баштайгы эртип турар улуг хемчээлдиг болгаш харысалгалыг хемчег дээрзин чамдык кожуннар-ның чагыргаларының даргалары ханы медресе билип, бо хуралда оларның киржип келгенин хурал-дың башкарыкчызы таарзынып демдеглээн.

ТР-ниң Чазааның харысал-галыг ажилдакчыларынче, сайыт-

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының
бирги оралакчызы
Сергей Иннокентьевич ТЕП.

тарже кирип, айтырыг салыры кайы хире хой үени болгаш орукту эртип тургаш болдунар ийик. А бо хем-чегниң шугуму-биле сайыт болгаш адыр бүрүзүнүң харысалгалыг ажилдакчылары шупту кожунуң сумуларынга барып, чидиг айтырыг-ларны чайладыр, шиитпирлээр дээш ажилдаар. Ынчангаш чаа бүдүрүлге ажыдып алыксаан ки-

жилер ийикпе, азы төлөвилелин ду-жаапкан кижилер күзелдериңерниң «өлүг черден» шимчеп үнериниң магадылалы мында дээрзин билип, бо хемчегге идепкейлиг киржирин кызыдынар.

Хурал соонда сумуларның төлээлери болгаш адырлар аайы-биле удуртукчулар суму бүрүзүнде бүдүрүлгелерниң дугайында бол-гаш ында тургустунуп турар чидиг айтырыгларның дугайында сүме-лежип, боттарынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлеп болгу дег аргаларны тыварын хүлээнип ап, кады ажилдажылганың эптиг арга-хевирлерин чугаалашкан.

2011 чылдың төңүзүңге чедир 13 чаа бүдүрүлге ажыттынып, 44 чаа ажилчын олуттарны тургузар. Республика болгаш муниципалдыг бюджетче үндүрүг хевирлиг 198 муң рубль немей кирер.

Айлаң ДАРЖАА.
Валерия ЛАЧУГИНАНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Хурал чезинде.

100 ЧААГАЙ АЖЫЛ-ХЕРЕКТІ БУДУРЕР

ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш-биле интервью

4 чылда Тыва Республика Россияның камгалал аралынга каттышканындан бээр 100 чыл болган оюн-леп эрттирер. 1914 чылдың апрель 4(17)-те Николай Тываны орус күрүнеге кадарының дугайында дилег-ат салган. Ол чылын Кызыл хоорайның (ынчан Бело-Урянхайск деп аттарлыг турган) тудуу база эгелээн. Гаш республиканың найысылалы база 100 харлаар. дапкыр байырлалды федералдыг деңнелге эрттирери-ген. Улуг хемчеглерге белеткел ажилдары эгелей

бир көскү чижээ — ук юбилейлерге уткуштур «100 ажил-херек» деп төлөвилелди белеткеп кылгаш, ону-ырында амыдыралга боттандырар сорулганың салдын-Ол дугайында июль 23-те РФ-тиң онза байдалдар-ы С.К.Шойгунуң, Тыва Республиканың Чазак Даргазы-ра-оолдуң киржилгези-биле Эрзин кожунга болуп Хөй-ниити палатазының болгаш муниципалдыг албан-иниң каттышкан хуралыга чугаалашкан республи-келир үези-биле холбашкан айтырыгны чонга-ылары-биле Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-ржуевич Монгуштан интервью алып аргалыг болдум.

— «100 чаагай ажил-херек» деп төлөвилелдиң дугайында «Шын» солунуң помчук-чуларынга таныштырып, чугаалап берип көрүңер, Хонук-оол Доржуевич. Мын-дыг онзагай бодалдың ээзи, эгелекчизи кым ирги?

— Бо талазы-биле Чазак Дар-газы Шолбан Валерьевичиниң саналы черле турган. Бис ону дет-кээш, айтырыгны чугулалап, июль 23-те Эрзин кожунга болган ху-ралга көдүргөн улус бис. Ынчан «100 чаагай ажил-херекти» амыды-ралга боттандырар дугайында илеткелди кылган кижжи мен.

— Төлөвилелдиң кол со-рулгалары болгаш угланыш-кынарынга хамаарыштыр-чың чугаалап болурул?

— Бир дугаарында, аңаа ха-

маарыштыр республиканың чурт-такчыларының аразында нациялар аразынга эптиг-чөптүг байдалды тургузар чаагай ажил-херекти чу-гаалап болур. Чүге дээрге, кандыг-даа күрүнениң эге дозу ында болуп турар. Чурттакчы чоннуң хой кези-тивалар болганда, чаңгыс черде чурттап турар өске нацияның чон-нары-биле эптиг-демниг чурттаар, ажилдаар, оларны кызар-кыяр чоруктарны болдурбас, демниг болуп, деткижер болза эки. А өске нация чоннарның талазындан тыва черниң төөгүзүн, чоннуң үндэзин культуразын, чаагай чаңчылдарын үнелеп, хүндүлөп көөрүн чедип алып. Бо чүүлдер күүсеттиниң турар болза, республикага нация-лар аразында чөрүлдээ турбас,

(Уланчызы 2-ги арында).

Сиген кезилдези шапкынчаан

Сөөлгү хонуктарда республика девискээринге үргүлчүлелдиг чаастарның чаап турганындан чамдык кожуннарга сиген кезилдези безеректелип турган. Ам таарымчалыг хуннер катап эгелээни-биле сиген кезилдезинче сигенчилер кирипкен.

Бо хуннерде 131188 га черден 12900 тонна сигени кескен. Сиген шолдери четчир Би-Хем, Танды база Каа-Хем кожуннар мал чемин белеткээр талазы-биле республи-каның өске кожуннарын мурнап чоруп олурар. Танды кожун ам-дызында 2860 тонна сиген-шир-биилди кезип алган. Чамдык ко-жууннар малчыннарын кол байыр-лалы Наадым хуннеринге чедир сиген кезилдезин адакталдырар сорулганы мурнунда салган шу-дургу ажилдап турар.

Шеверлел ажылдары эгелээн

Кызыл хоорайда туттунуп турар Воскресенск хүрээинде суурганың бажыңга эң-не үстүкү бажы 50 метр хире крести тургускан. Тыва Рес-публиканың Чазааның деткимчези-биле «Сельстрой» КХН ону эптеп тургузары-биле япон кранны садып алганнар. Кранның бүгү ажилдары электроника-биле башкартынып турар болгаш ажилдаары эптиг.

«Хүрээ тудуунда күрүнеден дорт инвестиция салышкыны чок. Ынчалза-даа ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдуң даасканы-биле инвестицияларны хүрээ ту-дуунче хаара тударының талазы-биле ажилдар чоруттунуп турар» — дээрзин тудуг сайыды В. Сат чу-гаалап турар.

Амгы үеде хүрээниң тудуунун шеверлел ажилдары база девис-кээрин чаагайжыдар ажилдар кидин түлүк чоруп турар.

Кызыл диплом- биле доосканнарга

Чурттуң дээди өөредилге чер-лерин кызыл диплом-биле дооскан аныяк специалистерге чурттаар оран-сава тудуп азы садып алы-рынга ипотека чээлизиңиң чам-дызын эгидеринге компенсация кылдыр субсидияны бээринге ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол атты салган.

Экономика адырынга, көдээ болгаш арга-арыг, аңныыр ажил-агыиының, балыктаашкын болгаш балык тывыжының, казымал бай-лактар тывыжының, үлетпүр бүдү-рүлгезиниң, тудуг, садыг, транспорт болгаш харылзаага хамааржыр чугула херек мергежилдиг 2008 чылдан бээр кызыл диплом-биле дооскан 35 хар чедир назылыг аныяктар субсидияны алырлар.

ТР-ниң албан-еузунуң сайтызы.

100 ЧААГАЙ АЖЫЛ-ХЕРЕКТІ БҮДҮРЕР

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

соңгаар өөренип турар студенттеривиске-даа, шериг албаны эрттирип турар оолдарывиска-даа, оон ыңай черле сөөлгү үеде улуг хоорайларда чурттап турар тывалар көвүдзүн-дир, ол чонувуска-даа эки-дир ийин. Черле ынчаш, нациялар аразында байдал экижирге, Россия иштинге, делегей чоннарының аразында-даа тыва чон хүндүктелдиг болур.

Ийи дугаар мээң көдүргөн айтырым чүл дээрге, салгалдар аразының хамаарылгазы. Улгады берген назылыг улустун ажил-ишке, амыдыралга арга-дуржулгазын аныяк салгалга чөптүг чедирери чугула. Аныяктар аразында бо ажилды чорудар, салгалдарны байлак арга-дуржулганы өөренип алырынче кыйгылар. Аныяктар улуг улусту хүндүлээр чаагай чаңылды эгидер дээш кызар ужурлуг. Бо дээрге шыңгыы негелделиг көөр айтырыгларның бирээзи болур.

Оон ыңай «100 чаагай ажил-херектин» кол угланышкынынга кадык-чаагай амыдыралдың хевирин чон ортузунга непередирин хамаарыштырып турар бис. Республика, кожуун, суму чергезинден эгелээш, өг-бүлөгө чедир кадык амыдыралды суртаалдаар, сайзырадыр болза, чон арага, таакпыдан адырлыр чүве-дир ийин. Уруг айтырарда, куда эрттирерде хөй белек-селек солчур, арагалаашкын организастаарын соксадыр болза эки. Ажыы-биле чугаалаарга, кижжи чок болганда тывалар ышкаш арага ижер нация чок болдур ийин. Чон-биле конференцияларга-даа чугаалажып турганывис, бистиң үндүргенивис «Кижиниң үш доюн эрттирериниң чуруму» деп номда дыка хөй дүрүмнерни кириген бис, ол езу-чурум амдызында амыдыралдың үндезинин апарбаан, ынчалза-даа ону боттандылар, чон ортузунга тайылбыр ажилдарын чорударын чугула деп көрдүвүс.

ТР-ниң Хөй-ниити палатаның даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш.

Ие-чаштын айтырымы. Бис болза Россияда хөй ажы-төлдүг регионга хамааржыр улус-тур бис. Уругдарының төрүттүнүп турарының саны-биле чеченнерниң адаанда, ийиги черде бис. Ынчангаш ажы-төлдүң канчаар озеринче кичээнгейни угландырамы — чугула хүлээлгевис. Оларга чок деп чүве турбас ужурлуг. Чединмес өг-бүлелерни ядыы-ядаңгы байдалдан болдунар-ла аргазы-биле уштуур. Чаштарның төлөптүг хевирлеттинип озеринге херек чүүлдерни хандырамынче эрге-чагырга, организациялар азы сайгарлыкчылар-даа сагыш салыр болза эки. Күрүнениң келир үези ие-чаштан кончуг хамааржыр болгай.

Тыва-выстың эрткен төөгүзүн моон-даа соңгаар хүндүлөп, культура тураскаалдарын кадагалатпарттырамы, чоннуң этнокультуразын улам шинчилеп өөренип талазы-биле чаагай ажил-херектини чорударының дугайында база чугаалаштывыс.

Дараазында күш-ажылга ынак

чорукту күштелдирери, сайгарлыкчыларны деткири, оларның хуу ажил-агыының азы бүдүрүлгезиниң орулга алыр кеззэн улгаттырар, көдээ черлерде ногаа, тараа культуларын тарып турарларга, муң малдыг малчыннарга деткимче көргүзүр. Муң-муң мал өстүрүп турар малчыннар дээрге-ле — ажилчын олуттарны ажыдып турар улус-тур. Оларның чанында бодунуң төрөлдери-даа болза, дузалакчылары бар болгай. Оларны ажылче хаара тудуп турары эки-дир. Чон ажилга өөренир, ылангыя бо эртенден кеззеге чедир ажилдаар кыдаттардан үлгөргө алыр болза эки. Ынчан акша-көпеектигдаа болур, амыдырал-чуртталгазы-даа бедик деңгелге көдүрлүр. Ажил чок дээш бир-ле социал дузаламчы акша-хөреңгизин манап ораарга, чединмес чорук оон эгелээр чүве-дир ийин. Кожуун, суму удуртулгалары чурттакчы чонун катчимис, тоорук чыырынче чүгө эвилелдеп болбас деп.

Дүүн Чазак Даргазының бирги ора-лакчызы Сергей Тен-биле комбинатче кат дужаап турар улусту анализтеп көөрүвүске, колдуу-ла Саян артындан кээп турар катчылар болур чорду. Бисте бо талазы-биле ам-даа сайзырал чок. Күскү үеде акша ажилдап ап болурунун бир аргазы, немелде ажил ол ышкашыл. Оон ыңай республикада кылып болур хире ажилдар — алгыкеш, ширтек, кидис-даа бүдүрерин чүгө сайзырадып болбазыл?

Илеткелимге кириген бир айтырым — суурларның чаагайжылдылгасы. Чурттап оран оран-савасты бок чүдөредип турар. Найысылалда-даа ындыг байдал бар. «Кызыл» аалчылар бажынының чаны-биле эртип чыдарга, чамдык улус богун турган черинге, чоогунда бок төгөр савалар турда-ла, аштап-арыглар улус бар дээн ышкаш, октапкаш, чоруптар-дыр. Чеже-даа оран-сава эрги болза, оларны арыг-силиг, шевегин тудар болза, чараш көстүр-дүр ийин.

Төлевилелдин бир сорулгазы спортчу, социал культура черлериниң оран-саваларын тударынче угланган. Спортту сайзырадыр дие, аңаа хамаарышкан объектилерни тудар, чаартыры негеттинер. Чижээлээрге, «Советтик Тываның 5 чылы» аттыг стадионну чаартып кылып каарга, аңаа эртен маргылдаалар-даа бедик деңгелге эртер-дир. Аныяк кижиниң, ортумак назыны чеде берген азы улуг назылыг-даа спортчуларны көөргө, арага ишпес, таакпы тыртпас боордур. Спортчу кижиниң овор-хевири безин бир өске, бедик хей-аъттыг көстүр. Чонну спортче хаара тудар болза, арагалаар чорук турбас.

Черле ынчаш 100 чаагай ажил-херекти бүдүрүп, чедип алырывиска бодувуска-ла эки, республика-выска 2-3 чылдар дургузунда хөй эки чүүлду кылып алыр бис. Мээң кылган саналым, илеткелим бо. Моно болза хуралдың киржикчилери кончуг эки деп хүлээп алган чүве.

— «100 чаагай ажил-хереке» чүлүн кириер күзөлдиглер кая барып санал киририл? Азы бир-ле эки ажилды херек кырында амыдыралга боттандырып алгаш, оон соонда ол дугайын дыңадып чедер бе?

— Чижээлээрге, Кызылдың чурттакчызы сайгарлыкчы кижжики, бо ажил-хереке киржир күзөлдиг болза, хоорай мэриязынга баргаш, ол дугайын илередир. Мэрия оон айтырыын өөренип көөр, сүмележир.

— Чоннуң амыдыралының шынарын бедидеринче углангай-на болза, кайдыг-дйа ажил-херекти бүдүрүп болур бе азы силерниң чугаалааныңар ол кол-кол угланышкынара даяныры чугула бе?

— Ийе, колдуунда-ла бистиң өөренип көргенивис кол сорулгаларга даяныр, оон иштинде бар адырларга ажилдаар апаар.

— Бо төлевилелдин акша-ландырышкын айтырымы

канчаар шиитпирлендил?

— Эмин эрттир күрүмүс, ыргал негевейн кылып ажил-херекттер бар деп көрүбис. А бир эвес кижжи билимдыг чүүлду кылыптаа беринер дээр болза баа дунмас. Бюджетте ол көрдүк ынчалзажок эки чүве кылды хамаатыларга, тускай бөлүм азы организация, албан черлерде деткимчени көргүзүр үчүн. Төлевилелдин киржикчилери оларның чурттап турар аайы-биле эрге-чагырга дузалажыр, тус черде сайгарчылар эвилелдери база көргүзүр.

— Бо хемчег төөгүзү канчаар болушкун деп билдирген. «100 чаагай ажил-хереке» тускай даңзылаар боор аа? Түңнелди кажы дүрер ирги?

— Ийе, черле улуг хемчарлаан соонда, түңнээр Шаңнаар-мактаар. Байырының бүдүүзүндө түңнел үндө.

— Оон ыңай бистиң чукчуларывиска чүлүк дый болур силер?

— Бис, Хөй-ниити палатасы сентябрь айның төңчүзүндө — элээр чоруктуң девискээр темалыг шуулганын эрттир. Аңаа республиканы баштап улуг даргалар, сайыттар, хөй ажилдакчылары, кожуун удуртукчулары, камбы-лаж лелинден лама-башкылар, ниитилелиниң төлээлерин шачалап алгаш, арагалааш чавырылдырар сорулгалы суртаалдар чорудар талаз ажилдарны күштелдир хамаарыштыр илеткел кыл Чазак Даргазы Ш.Карачемчегни эрттирерин чөпш Мындыг-ла-дыр.

— Тодаргай тайылбы дээш четтирдим.

Шончалай МААТ чугаала

Хүннүң чугула айтыры

ААС-КЕЖИКТИГ ҮЕГЕ ЧЕДИР...

Школа дооскаш, чурттуң дээди өөредилге черлеринче кирип турар аныяктарның эң-не чымыштыг, бүзүрелди, идегелди оштап турар үезинге эртен баштайгы түңнелдерни хүлээп алышкын комиссиялары үндүрер ужурлуг.

А Тываның күрүне университети республиканың социал-экономика хөгжүлдезинге чугула херэглеттинип турар кадрларны белеткеп, тыва интеллигенцияның өззэн тургузарына улуг рольду ойнап турар Тывада кол өөредилге чери дээрзин билир бис. Бо удаа Тываның күрүне университетинде дээди өөредилге черлеринче белеткел төвүнүн директору — хүлээп алышкын комиссиязының харысалгалыг секретары Елена Эрес-ооловна ОНДАР-биле бистиң корреспондентивис Айлаң МОНГУШТУҢ аразында чугааны сонуургаттывыс.

— Тываның күрүне университетинге өөренир күзөлдиг билдиришкын бижээп абитуриентилерниң санының чылдан чылче өзүп турары өөредилге чериниң ат-алдарының бедии херечилеп турары ол деп билди тур мен. Бо өөредилге чылында чеже олуттарны бергенил, Елена Эрес-ооловна?

— Тываның күрүне университети бо чаа өөредилге чылында бюджеттиг 660 болгаш төлөвирлиг 780 олуттарны аңгылаан. Оларның иштинде хүндүс өөрениринге бюджеттен 534 база төлөвирлиг 381 олуттар бар. А бот-өөредилге-

биле 126 кижжи бюджет олудунга, 391 кижжи төлөвирлиг хевир-биле өөренир кылдыр кири санаттынар. Бо бүгү олуттарның аразында бюджеттен тускай сорулгалыг 102 олут аңгылаттыган. Олче 42 абитуриент кирген болгаш ректорнуң дужаалы-биле университеттин бирги курсу-нче кирген. Кымнарыл ол дээрге, бирги ээлчегде, кожууннар мурнундан өөредип чоруткан кижилер, өскүс уруглар, эртемнер олимпиадаларының тилекчилери болур шылгараңгай өөредилгелиг оолдар, уруглар-дыр.

— Университет даштында самбыраларда аскаң даңзыдан

көөргө, конкурс улуг дээрзи илдең-дир...

— Ийе, абитуриентилерден бо чылын бюджет олуттарыне 4484, төлөвирлиг үндезинге өөренири-биле 1138 билдиришкын кирген. Эң-не улуг конкурс юриспруденцияже, ында бюджеттен берген ийи олутче 379 кордакчы бар. Ынчал кээрге, бир олутче 189 кижжи кирип турар-дыр ийин. Ийиги черде экономика талазы, ында бир олутче 40 абитуриент кордап турар.

Мындыг чүүлду база сонуургадыкшап тур мен, бо чылын университетте чаа ажыттыган «ветеринар санитария экспертизасы», «даг херээ», «даштыкы регионнар айтырыгларының талазы-биле эртем», «фундаменталдыг информатика» деп мергежилдер аныяктарның сонуургалын болдуруп турар дээрзин ында конкурстарның улуу херечилеп турар. Чижээлээрге, «ветеринар санитария экспертизасында» бир олутче 8,5 кижжи, «даг херээниң» талазы-биле бир олутче 6,6, «фундаменталдыг информатикаже» бир олутче 4,6 кижжи дужааган. База ол ышкаш чаа мергежил «сада ажилдагыныче» бир олутта 2,5 кордакчы бар.

— Бо чылын кирип турар

абитуриентилерниң билиниң ортумак баллы кайы хире бооп турарыл, Елена Эрес-ооловна?

— Школа доозукчуларының билиниң шынары эрткен чылдың деңгелинде хевээр деп болур, азы болза ортумаа-биле бир эртемге 60 балл-дыр, а абитуриентилерниң санының көвүдээнинден конкурс улуг дээрзин көрүп болур. Ол дээрге эрткен чылдарның доозукчулары чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын бирги, ийиги чадаларда дужаагаш, документилен четчелеп чыгаш, хүлээп алышкын комиссиязынче кириери көвүдзүн. Бо чылын Тываның күрүне университединиң баазына «ЕГЭ»-ни ийиги үе-чаада — июль 8-тен 18-ке чедир дужаар кылдыр 1362 кижжи билдиришкынни бижип, шилип алганы эртемнеринге шупту 4266 шылгалданы туткан. Орус дылдың чаңгыс аай күрүне шылгалдазын ийи кижжи 100 баллга, ниитилел дугайында билиг талазы-биле ийи-үш кижжи 90 ажыг балл-дарга эрткен эки көргүзүг деп санал турар бис. Ындыг болзажок, эрткен чылдарның доозукчуларының элзэн хөйү шылгалдаларны тудуп шыдавайн барганы хомудан-

чыг. Ынчалза-даа аныя эртем-билиг чедип алыр со мурнунга салгаш, катап сактып, катаптап тургаш, ча күрүне шылгалдаларын чедниг тудуп, оон шынзылгазы бистиң университететке келир болза, бистиң э кезээде оларга ажык.

— Ам эң-не чымыш келген, өөредилге черин бергениниң дугайында тайгы дыңадыг — беште билдине бээр. У оолдар бештен хөй эгжейилдерни шилип, рижикчилерни кири чылын чурумчуткан. Аас-кежиктиг студентниң санынче кире бээ чүчү чүве эң кол болурул Эрес-ооловна?

— Ийе, ада-ие-даа, абитуриентилерниң кылынынче кире берээли деп илесе, бо хүннүн ийиги ча чедир документилен — биле чаңгыс аай күрүне шылгалдарының шынзылга бижик алышкын комиссиязынга ужурлуг дээрзин билди эвес боор. Ынчангаш дал-

ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫНЫҢ БАЙДАЛЫ

(2010 чылга хамаарыштыр)

2010 чылда Тыва Республиканың Кадык камгалал тгаш социал хөгжүлдө яамызының ажил-удулгазы Россия Федерациязының социал итиказының кол сорулгазы — чурттакчы чоннуң адырал байдалын экижидер, чонга шынарлыг ицина дузазын көргүзеринче уланган.

тин республикада акша-курлавыры кызыгаарлыг да безин чурттакчы чоннуң камгалалының айтырыгы доктаамал улуг кичээнландырып турар. 2010 чылда Республиканың Чазааның ези-биле чурттакчы чоннуң адаларының эмчи дузазын чогулгалыг болдурар, ук материал-техниктиг баа-ыжыглар, кадык камгалал-рем болгаш медицина-тех-талазын сайзырадыр, чон-ыкшыл байдалын экижидер-лыг ажилдар кылдырган. аңгыда Тыва Республи-адык камгалал яамызы ка-галалының кадрлар белет-олгаш эде белеткелинин н бедидер, эмнелге албан-амгы үениң технология-ицина болгаш социал реа-ия методтары-биле ханды-а ажилдарын чоруткан.

ык камгалалының ажилы-э-түннелдери эмнээр про-ка албан черлеринин көр-инден илдең. Бир дугаа-чон өзүп-көвүдөп, өлүп-урар, чок болуп турарла-ры кызырылган. 2010 чылда-г төрүттүнген (1000 кижиге-иштыр алырга — 26,9 %),-чылда өлүп-хораар чорук-кызырылган болуп турар. чакчы чоннуң чурттаар ор-азынының көргүзүү олар-дыралының шынарын бол-дыкшылының байдалын-ыр. Ол көргүзүлгелер сөөлгү-ижишкinnerни көргүзүп-инчалзак кудуку деңнел-п артпышаан. Ортумаа-биле-икада эр улус — 54,4, а хе-чон 66,0 харга чедир чурт-р. Чурттакчы чоннуң чайла-тур хире чылдагааннардан-п-хораарын эвээжидери —-р кол айтырыгларның би-Республиканың чону хөй-е хан эргилдезинин аарыг-ан, ийде — кемдеп-кергээн, анган таварылгада, а үш-инда айылдыг ыжыктар-индан хорап турар.

тизи-биле республиканың-янзы-бүрү аарыглардан-ураарын 1000 чурттакчыга-иштыр алырга, 1074,7 киж-урап болгаш 2010 чылдың-глеринден 11,2 % эвээжээн-1209,8 турган). Чон ка-галал албан черлеринге эн-

не хөйү-биле тынар органнарның (21,9%), кемдеп-кергээн болгаш хораннанганының түннелинде аарыгларның (9%), хан эргилдези-ниң (8,2%) аарыгларын эмнедир дээш дуза дилеп кээп турар.

2010 чылдың түннелдери-биле, өкпе аарыы, айылдыг ыжык аарыглары, алкоголизм дээн чи-жектиг социал ужур-уткалыг аарыг-лар талазы-биле байдалдың нары-нын, а оларга бодаарга, паш аарыы-биле аараанының дугайында барымдааларның сан-чурагайының кызырылганын демдегледер болур. Өкпе аарыындан 2006 чылда 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр алырга 206,5 кижиге аараан турган болза, 2010 чылда ол-ла хире кижээ онааштыр көөрге, 197,0 хамааты аарып турар. Бо көргү-зүлгелерден өкпе аарыының 4,6% эвээжээнни көрүп болур. Ынчал-зак Россия деңнелинде дүвү-ренчиг байдалда артпышаан.

Тыва Республикада нарко-аарыглардан профилактиктиг учет-та (айылдыг чадада) турарлары-биле кады 100 муң хамаатыга онааштыр 2006 чылда — 214,1 кижиге аарып турган болза, 2007 чылда аарыг кижилериниң саны 65,5% кы-

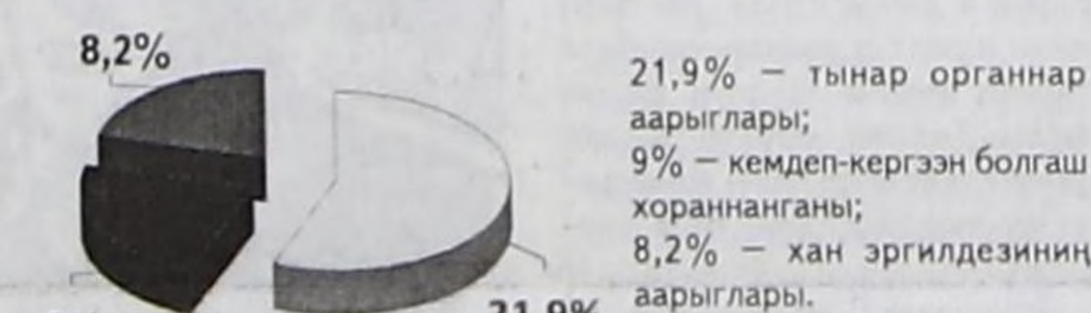
Сөөлгү чылда республикада кадык камгалал адырының саң-хөө акшаландырышыны 51,2 млн. рубль өскөн. 2010 чылда респу-бликаның кадык камгалалында бы-жыглан бюджет акша-хөреңгизин 2 млрд. 903,6 млн. рубль кылдыр тургускан. Ол акша-хөреңгиниң 68%-зу (2 170,6 млн. рубль), меди-цина ажилдакчыларының ажил төлөвиринче үнгөн. 6%-зу (204,6 млн. рубль) — эм-таң, 3%(94,6 млн. рубль) — аш-чем садып алырынга, 3%(90,5 млн.рубль) коммунал ачы-дуза чедирилгезинге, 1% (8,4 млн. рубль) — эт-хөреңги садып алы-рынга чарыгдаттырган. Кадык кам-галалының адырының ажилдак-чыларының айда алыр шалыңы ор-тумаа-биле — 13 376 рубль. Эм-чилериниң шалыңы ортумаа-биле 19 150 рубль, а ортумаа медицина ажилдакчыларының — 12 247 рубль.

Чурттакчы чонга халас меди-цина ачы-дузазын чедирер девис-кээр күрүне программаларының магадылалының өртөк-үнези өскөн.

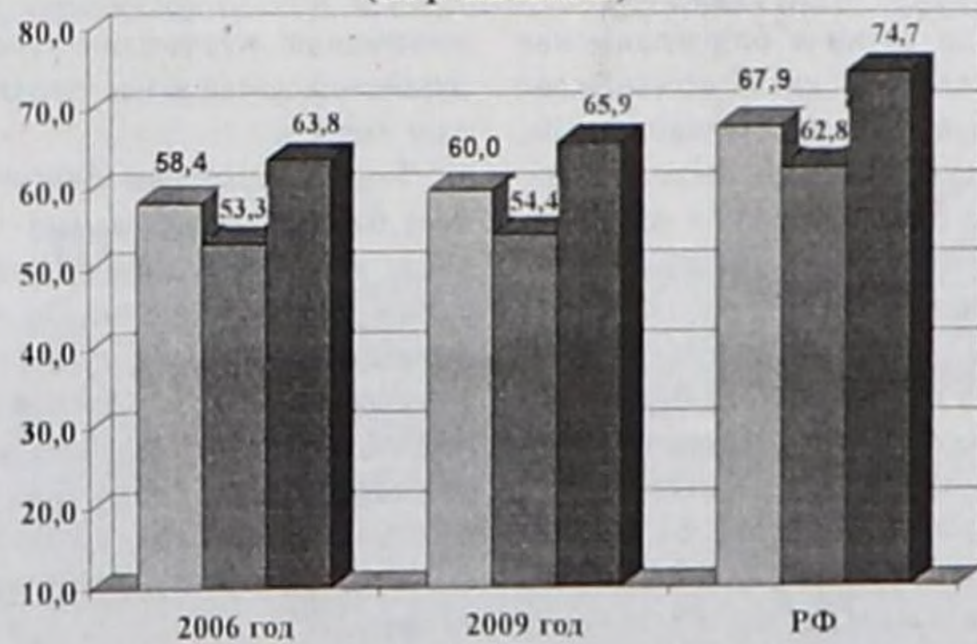
салбырны ажыдарынга 3 база 4 блоктарны туткан. Арткан ийи блоктун (божуур херэеженнер аарыгларын тодарадып шинчи-риниң болгаш лаборатория салбыр-ларынга) тудуп доозарынга немей 242 млн. рубль херек. Корпустар-ның ажилгалче кирери республи-каның чаа төрүттүнген уругларынга шынарлыг, бедик деңнелде эмчи дузазын көргүзүр арганы бээр. Оон ыңай септеттинген болгаш ажил-даарынга таарыштыр кылдырган эт-сеп-биле дериттинген оран-са-валарны оон мурнунда эрги ба-жыңга турган уруглар стомато-логиязынга база Кызыл хоорайның херэеженнер консультациязының 3 участогунга берген.

Кадык камгалалының адыры республиканың 2011-2012 чыл-дарда кадык камгалалының чаар-тылганының талазы-биле делгем масштабтыг программаны боттан-дырар ажил-чорудулгаже кирген. Бо болгаш келир чылдың дургу-зунда федералдыг бюджеттен кадык камгалалының адырынче 1

Чурттакчы чоннуң аарыш турарының ниити көргүзүү

Чурттакчы чоннуң келир үеде ортумаа пазышы (хар-пазышы)

58,4; 60,0; 67,9 — ниитизи-биле;
53,3; 54,4 62,8 — эр улус;
63,8; 65,9; 74,7 — херэеженнер.

зырылган. Оон соондагы чылдар-да аарыгның деңнели чоорту (2008 ч. — 15,7%, 2009 — 37,9%) өзүп эгелээн. 2010 чылда 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр 194,9 кижиге аарып турар. Өкпе аарыының неперээшкени база катап-ла 2006 чылдың деңнелинге чоокшулап келген.

Эрткен чылын программаның бот-танылгазынга 2009 чылга бодаарга, 9 млн. рубль хөй (2 млрд. 789,8 млн. рубль) акша-хөреңги чарыгдат-тынган.

Кадык камгалалының практи-тиг ажил-чорудулгазынга чаа диагностика болгаш медицина тех-нологияларын салган. Гинекология салбыры фето-плацентарлыг комп-лекс, амгы үениң негелдезинге дүгжүр кижиниң кезин даараа-рынга херек материалдар, хан со-лукчулары, божудулга бажыңнары нейросонография скринингери, ханның гравитациялыг хирургия-зының аргалары-биле ажилдаар (плазмаферез), уруг төрүттүмээн-де-ле, оон аарыгларын шинчип ты-варынга хереглээр эт-херекселдер дээш чаа техникалар-биле чаарт-тынган.

2010 чылда божудулга төвүнүн оран-савазынга немей чаа төрүт-түнген уругларны ажаап-тежээр

млрд. 344 млн. рубль түннүг акша-хөреңги шилчип кээр. Бир дугаа-рында акша-хөреңги өлүмнүг аарыгларны чавырылдыраарынга ажыглаттыннар. Оон ыңай про-грамманың боттанылгазы эмнээр-профилактика албан черлеринин материал-техниктиг баазаның быжыгалыныче, кадык камгала-лынга амгы үениң информация системаларын кириеринче, эмчи дузазын чедирериниң стандарт-тарын тургузарынче уланар.

Республиканың кадык камга-лалының мурнунда салдырган со-рулгалары болгаш ажил-чорудул-газы Россияның ук адырының сорулгалары-биле дүгжүп турар:

1. Тыва Республиканың кадык камгалалының 2011-2012 чылдарда чаартылгазы программаның бот-танылгазы.

2. «Кадыкшыл» национал тө-левилелдин болгаш оон иштинде федералдыг төлевилелдин бот-танылгазы дараазында хемчег-лерни кирип турар:

3. Демографтыг байдалды эки-жидер, келир үеде ие-чаштын өлүп-хораарын, уруг дүжүртүрүн эвээ-жидери, эмнеп болур аарыглардан чок болуп турарларның санын кы-зыларының талазы-биле хемчег-лерни чорудар.

4. Чурттакчы чоннуң шупту категорияларын эм-биле хандырап ажилдарны уламчылаар.

5. Материалдыг болгаш кадр курлавырын чөптүг болгаш үр-түннелдиг ажылгаары, чарыгдал-дарны чогулгалыг болдурары, шалың төлөвирин чурумчудары.

Наталья БЕСПАЛОВА,
ТР-ниң кадык камгалал бол-гаш социал хөгжүлдө сайы-дының бирги оралакчызы.

ДАЙЫНЧЫ ДАҢГЫРААНГА ШЫНЧЫ

• Агаар-десант шериглеринин хүнү

Август ийде Кызыл хоо-райга бүгү Россияның агаар-десант шериглеринин хүнүн демдегледер эрттирген. Чаң-чылчаан аайы-биле байырлыг хемчеглерни Россияның «Да-йынчы акы-дуңмалышкы чо-рук» ниитилелинин Тывада салбыры белеткеп организас-таан. Тиелелгениң тураскаал төвүнге база Афган дайы-нынга кирип тургаш, амы-тынындан маадырлы-биле чарылган дайынчыларның ту-раскаалыга чечектер салыр езулалдан байырлал эгелээн.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының дузалакчызы Омак Ондар Тываның десантыларынга Ш.В.Кара-оолдун адындан байыр-ны чедирип: «Ак-көк береттер-лиглер» дайынчы хүлээлгезинге, даңгыраанга кезээде шынчы болуп, агаар-десант шеригинин төөгүзүн утпайн, чаагай езу-чаңчылдарын сагып, боттарының шериг кезээнин адынга төлөптүг болуп чоруур-лар» — деп чугаалаан.

Шериг хүлээлгезин күүседип тургаш, демиселге бодун хайыр-лавайн, эрес-дидим чоруу дээш РФ-тиң камгалал яамызы «Эрес-дидим чорук дээш» медальдарны мили-цияның халажылгада капитаны Херел Кызыл-оолга, улуг лейтенант Бичелдей Сааяга, капитан Альберт Доспан-Комбуга база мөчээн соонда Каң-оол Чамзанга тывыс-кан. Ам бо хүнде чоок кижилери-нин, эш-өөрүнүн аразында чок десант шериглерин кажыыдалдың минутазы-биле сактып, хүндүлел-дин езулалын эрттирген.

Дараазында байырлыг хемчег-лер «Совет Тываның 5 чылы» ста-дионга спортчу оюннар-биле улам-чылаан. Олар баштай канат тырта-рынга күжүн шенешкеннер. Изиг болгаш солун оюннуң түннелинде «Хоочуннар» командазы улуг бер-гедээшкин чокка тиелеп кагдылар. Ийи дугаар черни «№98 дивизия» командазы алган. Тиелелгениң «ам-данын алкан» «Хоочуннар» коман-дазы аар деңзи шюон көдүрер оюн-га база тергидээнер.

«Хоочуннар» дыштанып турар аразында оон кезигүнү Эрендо Ха-маатыевич Сат-биле чугаалаштым: «1998 чылдың декабрь айда төрээп Тывамдан чорупкаш, Москва областың Нарофоминск хоорайга №106 дивизияның 106 дугаарлыг десант полугунга шериг албан-хү-лээлгемни 17 чаңгыс чер-чурттуг-ларым-биле кады эрттирип эгелей берген мен. Элээн айлар эрткен соонда бисти Чечен Республиккаже чорудупкан. Аңаа барып, терро-ризмге удур операцияларга кир-жи, улуг чидиргилерге-даа тава-рыштывыс. Эживис Айдаш Чавырык тулчуушкун үезинде снайперин огуңдан амы-тынындан чарылган, а Аян Лопсан дайзынның огуңун хай-ы-биле инвалид болуп арткан. Ын-чалза-даа бистиң агаар-десант ше-рии тура дүшпейн, быжыг тура-со-руктуг, салдырган сорулганы чедип алгаш, эеп чанып келген бис. Шериг соонда чанып келгеш, Тываның күрүне университетинге өөрөнгеш, амгы үеде өг-бүлелиг, ЖЭУ-1 албан черинде ажилдап тур мен» — деп чугаазын доосту.

Байырлал хүнүнүн программа-зында мини-футбол, шеригжиткен эстафета, боо, парашют чазар бол-гаш чыыр көргүзүлгелерге десант шериглери улуг сонургал-биле киришкеш, тус-тузунда шаңнал-дарны алган.

Азияна ХОМУШКУ.

Чурттакчы чоннуң кол-кол чылдагааннары

Тарлашкын чоогунга болгаш
Самагалдай хүрээзинге тулчууш-
кунга олгон

ТАРЛАШКЫНЫМ!

малдап чоруурлар. Олар үе-бээр-ле ада-өгбенин туртун, өдөк-хонажын салгал ажыглап чоруур. Малдың семис, хүр болур чоруу белчириден хамааржыр. Гаш малчыннарывыс мал-хүр-менди болзун дээш, эки елчирилг, хонаш-туруштуг рни шилип, мал-маганын п кожүп чоруур. Ол дээрке күзгү чурту — Тарлашкын ывада сурагжаан малчын аның чону чурттап чоруур.

ТӨӨГҮЛҮГ ТАРЛАШКЫН ХЕМ

Тарлашкын хемниң унун дугаар ан тура малчыннап чурттап кырганнарывыс: Даландай Анчы Кашлык-оол, Шоодай Ий, Дадарыкпай Дадаа, Мама Лопсан, Санчы Дүпчүр, Далай, Бадыраа Иргит, Айыыжы, Биче Дүпчүр, Анзак, Балдир Дукуу, Кара-иргит, Каң-оол Кыр, Кок-оол, Сүлекпей Доптан, Допан, Шарап Сидоо, Бадыраа, Борис Шыдыраа.

10 чылда комсомолчу путеве мал ажыл-агыйынче үнген чинар: Анай Севилмаа, Спардоо, Каадыр-оол Аранчын, Ий Араптан, Алексей Бивии, Ололак, Белек-оол Кунчун, Ий Даландай, Кара-Хуна Николай Назын, Даш-оол Байыр Домбаа, Владимир И, оларның соонда немешкен чинар: Демир-оол Чооду, Ким Амыр-оол Оолак, Доржуа, Денгей-оол Хертек, Вя-Седип, Ким Шактар, Лагаан, Кошкен-оол Кара-Хуна, Гүл Бивии, Сергей Сидоо, Юл Баланай, Маскыр Бала-орбак-оол Бегзи.

Тарлашкынның № 4 хойжу бригадин үлгерлиг удуртуп чораан дирлер: Даландай Иргит, У Дандаа, Казак Аранчын, Ил Кыр, Балдан Даваа, Бал-лупуй, Наксыл Назын, Байыр-евилмаа, Александр Седи, Андр Данмаа, Сергек Дүпчүр чоргаарал-биле адаар бис. Игада ниитизи-биле эп-найы-г, ажыл-агыйжы демниг, аганынга ээ-харысалгалыг ап чорааннар. Бригада 1965-ылдарга чедир республика те үш удаа социалистик чар-нының мурнакчызы болуп, Федерациязының иштинге аа тиелекчи болуп, шилчиир туктарны чаалап ап тур-

Амгы үеде ол онзагай девис-кээрде көдээ ажыл-агыйны улам хөгжүдөр сорулга-биле үстүнде ады кирген хоочун малчыннары-выстың салгал дамчаан ажы-төлү ада-өгбелериниң оруун изеп, мал ажылын салбайн чурттап чорууру чоргааранчыг, оларга: Сергей Дүпчүр, Серен Дүпчүр, Анзор Чопуй, Клава Чопуй, Айтемир Чылбак, Эрес Бегзи, Орлан Кара-Хуна, Алексей Аранчын, Эртине Данмаа, Алдын-оол Оолак, Адыяа Айыыжы, Салават Баланай, Валентина Сагды, Вера Домбаа, Эртине Ман-зай, Мерген Хертек олар хамаар-жырлар. Ол девискээрде онзагай кижилер хойу-биле чурттап чо-раан. "Фронтучу" Севээн Айыыжы, узун назы назылаан Балдир Чопуй, Тыва АССР-ниң депутаты Доп Доп-тан, Россия болгаш Тыва Респу-бликаның орденнери, хүндүлүг би-жиктериниң эдилекчилери Байыр-оол Севилмаа, Анай, Владимир Дандаа, Даш-оол Сендий.

Тываның хувискаалчы намының тургузуучуларының бирээзи Иргит Чапсынович Шагдыржал, Минчей-маа оларның уруу Бойдаан Иргит, область Советиниң депутаты, нам кежигүнү, С.Кочетов аттыг сут-бараан фермазының мурнакчы саанчызы турган.

"Тарлашкынның айлаң-куш-тары" деп атты эдилээн кижилер безин чурттап чораан. Олар кымна-рыл дээрке, А.Б. Севилбаа, Я.Ш. Седий, В.К. Седип олар-дыр. Шы-нап-ла, өткүт, уян, хоюг, чараш үн-нери-биле чонну кайгадып, Тар-лашкын хемниң агымы дег, кыгы-радыр ырлажып чораан малчынна-рывысты сактып, оларны хүндүт-кел-биле адап чоруур бис.

Тарлашкын хемниң унун чурт-таан кижилерниң кайгамчык солун төөгүзүн, оларның ызыгуур салга-лын, каракка көскү чаттыла берген

чылгы, инек, хой-өшкү, төвө малын магадавас аргавыс чок. Ооң кижилери сагыш-сеткили чаңгыс аай амыдырап, мал-маганын өстүрүп чоруурлар. "Кижиги — чурттуг, куш — уялыг" дижири шын, олар кажан-даа Тарлашкынның ээн кагбас. Амыдыралывысты моон-даа артык тодуг-догаа болдуруп, «инектиг кижиги тодуг, хойлуг кижиги каас-ла» болзунам деп йөрээп, төөгүлүг Тарлашкынның амыдырал кажан-даа үзүлбесин күзээр-дир мен.

Ынчангаш, төөгүдө арткан Тарлашкын, сенээ дараазында одуругланы тураскааттым:

Тарлашкын хем

Тарлашкын хем дагжай бээр, Таанда чараш көскү апаар. Талагырның кужу безин Таваар ырлап ужуп эртер. Чайның изиг хүннеринде Чаның орта чеде бергеш, Чалгыг кыдыын сүзүп ойнап, Чалгаарааным утуптар мен. Күскү үе чедип кээр, Күжүм чыгаш ажылдаар мен. Кыжын чири малым чемин Кыштаамга кээп дүжүрер мен. Оьду-көгү ногаан чыдар, Оьттаан малым тодуг чоруур Чуртум болган, Тарлашкын, Чурумалың көрүп чор мен.

ГАЛИНА ТОНДУП,
Бай-Даг ортумак школазының тыва дыл, чогаал башкызы,
"Россия Федерациязының ни-ти өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы" аттың эдилек-чизи.

Эрзин кожуун.

Архивтен алган чуруктар.

"ШЫННЫН" чогатазын

МАЛЫВЫС ӨЗҮП-ЛЕ ТУРЗУН

Тыва чон шаг-шаандан бээр мал-маганын азырап, ооң кежинден идик-хепти даарап, эът, сүдүнден каш янзы чемнерни кылып чорааннар. Сөөлгү үеде малды азырап шыдаар улусту Чазак деткип турар апарганы өөрүнчүг, ынчангаш мен хуузунда мал азырап турар кижилерге дуза болур чадавас деп бодал-биле мал чеминге эң эки хоолулуг чем амарант деп үнүштү сүмелексээр-дир мен. Ону тарып өстүргеш, хаван, дагаа дээш, кандыг-даа малга бээр, дыка чиир, инекке бээр, сүдү дыка көвүдээр. Мен садар дээн хаванымга улуг шимчээшкин кылбас бичии өрээл кылгаш, бир неделя үзүткел чок амарант деп үнүш-биле чемгериптеримге, тура албас, ийи холу-биле үңгеп турар кылдыр семирер бээр чораан. Мал азырап турар

эш-өөрге бо үнүштү тарып ажыглаар болза деп сүмелеп олур мен. Хөй ажаалда, сугаттың-даа херээ чок үнүш. Силостал, анаа-даа ажыглап болур. Саян артында ажыл-агыйлар эки ажыглап турар. Бо үнүштүң ажыктын көргөн улус ону мал тудуп турар кижилерге сүмелээр болза, деп бодалым бар. Мал өзүп көвүдээр, бай-шыдал-дыг, тодуг-догаа болур бис. Ук төөгүвүстен хүндүлээчел, өгө кирген кижиге аяк шайны кудар, ажың-чемин салыр ада-өгбелерден дамчып келген чаагай чаңчылыгыс бар болгай. Кым мал азырап оарыл, ооң өөнге кире бээр, аш-чем-биле хүндүлээр. Ынчангаш тыва чонувустун мал-маганы онча-менди өзүп-ле турар болзун.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кызыл кожуун.

Хоочуннуң бодалы

АМЫДЫРАЛДЫ ЧҮҮ СЕГИДЕРИЛ?

Амыдыралывысты сегидерде агитация хевирлиг суртаал-саавырларны солун-сеткүүлге парлап, тайылбырлап тургаш, медреселче ки-рер деп чүвени кижиги бүрүзү билер. Ам бистиң кол чемивис хлеб-тараа дугайын база малывыстың дүгүнүн ажыын бижип көрей. Бистиң бүгү амыдыралчы төөгүвүсте тараа эң кол чемивис бооп арткан. Ону өс-түрүп ажыглаарда чартык чыл дур-гузунда, апрель айда үрезинин чашкаш, октябрьда быжып келгиде суггарып, бок үнүштерин арыглап, ажаагаш, сывындан адыр-гаш, тааржыр станокка (согааш-ба-лага) соктап, дээрбеге чуура дол-гап, шишкип, далганын ап чордувус.

Эрткен коллективизация үезинде элбек дүжүттү ап келдивис. Оон ол сандараан соонда хамык ажыл-иш хууда амыдыралче катап эглип келген. Шагда Тывага 29 дээрбе турган дугайында статистика медээзи бар. Ам чүгле үш черде — Каа-Хем кожуунда Пирогова, "Барыын" МТС-те база Сүт-Хөлде бар хевирлиг. Шаанда ол хире дээрбелиг тургаш, 30 муң га тарыл-га шөлүндөн дүжүттү ап турдувус. Бодунда дээрбелиг Пирогов чүгө 12 га шөлду ажыглап тургаш, ам ону 200 га чедир улгаттырган. Бо кижиге ажылгыр, кежээ, угаанны-биле мурнуку одуругже үнүп, тараачын-саарлыкчы болуп көдүрүлгени ол.

Чамдык ишчилер тараа ажылы берге боорга, чанывыста тараалаң Алтайның белең далганын садып алырынче ажылын углапкан, ол бир талазында, эки-даа болза, кажан айыыл-халап, озал-ондак, кандааш-кын ышкаш бергелер таваржып кээр, ол садып турар бараанын саарлыкчылар үнээргедип, өртөөн талыйтыр өстүрүптерге, бергеде-жи келири чажыт эвес болгай. Мону өөренип көргөш, тараажылар боттары бүдүрүлгелиг, станоктуг болурунун чугулазын чугаалаксап, ол талазы-биле үе негеп келгенин сагындырыксап тур мен. Ынчангаш республика девискээринге дээрбе-лерниң санын көвүдеткени дээр.

Аш-чем үлетпүрүнүн мастери Чечен-оол Доспанның мындыг эгелекчи саналы бар. Тарааны дээрбелээш, ооң 60 хуузунда

далганын, а артканынга мал чиир чарбаны ап турар. Чарбага тараа-ның эң чемивис, витаминниг бүдү-мелдери артып калыр. Ол чарбаны база катап дээрбелептер болза, база далганын алыр арга бар. Төп турар тараавысты чемче шилчидер аргазы-дыр. Мону херек кырында көргүзүп, бүдүрүптер "мастер" тывылза, эртем кандидаты-даа камгалап болур боор. Келир үеде дээрбе, станоктарны көвүдөдир болзувусса, хлеб көвүдээш, ооң өртөө чайгаар кудулап, бадып келир ужурлуг деп бодаар мен.

Ам малывыстың дүгүнүн дуга-йында сайгараалыңар. Тыва кижиге малының дүгү-биле каас-чараш, чылыг чораанын сактып кээлинер. Оон тыва кижиниң уязы, чаглаа болур өгнүң шывыын дүктен кылып турарын демдеглээлинер. Ооң-биле чергелештир аргыттынар чүн, ки-дис, энчек, идикке ук, улдун, майык, инчеек, эзер, ыңгыржакка чонак-тар, ширтек, дөжөк дээш, черле чү-нү кылбас дээр, чогадыкчы кижиге кандыг-даа уран-чараш, шеве-р кылыгларны чогадып болур.

Дүктүн чиг эдин ам-даа чаартып сайзырадыр дээр хевис фабрика-казын тудуп, кылып алгаш, ол бүдү-рүлгени чоп ара соксатканыл? Ол фабрикада чаа технологияның станоктарын даштыкыдан садып эккелгеш, эптеп каан турду. Ында эптеп тургускан дүк чуур, дыдар, чүн эзер станоктарны ажыглап, кидистен бүдүрзе, кандыгыл?

Дыңнап, номчуп олурарга, өшкү, хой дүгүн садып ап турар бис дээн чарлалдар-ла хөй. Ол Чер-ногорскиниң фабриказының аген-тизи ирги бе? Дүгүвүстү чиик өр-текке дужаалкаш, оон аар өртектег кидисти кири садып ап турар бол-гай бис. Бодувуста бар чиг этти — дүктү, тарааны болбаазырадыр бү-дүрүлгелерни көвүдөдир аргазын көөр болза, ажыл чок кижилерниң саны-даа кызырлыр деп бодаар мен.

Кончуг кежээ ишчилер эки шим-ченип хөделир болза, бай рес-публика болур арга бисте бар-дыр ийин.

Бады ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

Таан-оол ХЕР

УЛУГ-АҢЧЫ — ТЫВА МААДЫР

Барымдаалыг тоожу

чызы. Эгези №85, 86
«Шында»).

Аңчы чанып келгеш, чурт-
аңа ам мырыңай Маадыр
ады берген. Ол база-ла
болбайн канчаар. А оң
угаан-сагыжы өскерил-
а-шаа-биле турбас дээр
күчүлелге үндөзүлгөн кан-
эжелекчи езу-чурум бы-
каш сагындырар-даа бол-
ертен буурап дүжүп болу-
у чедип алыр дизе, шиит-
биле аңаа удур демисежир
ун ол Хомду дайының
газынга медереп билген.
г күш деп чүвени база бил-
вадан Моолче узун орукка
-даа, Хомдуга кадыг-
тулчуушкуннар үезинде-
лээлгени туюлунга кири-
еш, чанып кел чыда-даа,
ара чаа эш-өөр-биле таны-
и эш-өөрүн улам хандыр
алган. Хөндөргей артын
р чурттап турар Куулар
аа, амбын ноянның кожуну-
Шалык Кижиир-оол, Оюн
аадыр, Ары-Өвүрде ат-су-
кайгал Долаан Тараачы...
Улуг-Аңчының дайын шыл-
ин кады эрткен эштери-ле
н. Чамдыызы-биле эң чоок
п, кажан шагда каашпас
аңгыракты бержип, харыл-
езин дугуржуп алган.

ан-Кумну эрткеш, Моолдуг-
эрги оруу-биле төрөөн
хайралдыг Улаатайынче
ып кээрге, сагыш-сеткил
кыннып, манчы эжелел,
дан адырылган бис деп
Хенче-Караны өөртүп,
назыже киргелек оглу
ны алызы барып чуртун
п шыдаар сорук-күштүг эр
ылдыр өстүрүп каарын
е даңгыраглап чораан.

АНЫҢ РОССИЯЖЕ КИРЕРИНИҢ ТАЙГЫ БАЗЫМЫ

Хенче-Кара Тывазынче
чанып кээрге, ында база-
өскерилгелерниң бүдүүзү
чер-чурттуң салым-чолу
рлеттинип турар болган.
бодуун чонну ол айтырыг-
шиитпирлээринче кириш-
болбайн канчаар. Ынчал-
араттар боттарының шиит-
ыдат садыгжыларны үндүр
тааны-биле база Хомду
аңаа идепкейлиг киришкени-
өргүскенин үстүндө чугаа-
с. Оларның түрлүг дайынчы
ес-дидим хөделишкенин
аралдан хосталырынга эң
болганы билдингир. Ын-
Тывага ынчан болуп турган
болуушкуннарны кысказы-
айгарып көөр болза, Тыва
га каттыжарының баштайгы
ин кылган деп болур.

г политика болгаш ынчангы
байдалы тыва чоннуң са-
лун удаваанда бир янзы
шиитпирлээн. Ол үеде Кы-
оранчок күштүг турган Рос-
хайны бодунуң кавызынче
ап шыдапкан. Моолдарда
Россияга удурлары харык
лганы шуут-ла билдингир.

УШ КҮШТҮГ КОЖАНЫҢ АЗЫНДА ТЫВА

ир эвес делегейниң бирги
дайыны болгаш Октябрь
аалы эвес болза, Тываның
чолу та кандыг болур турга-
м билир боор. Кандыг-чү-

даа болза, улуг соңгу кожазы
Россияның салдарындан адырып
шыдапкан, протектораттан эрткеш,
оон шуут тудуш кезин апаары чай-
лаш чок турган болду-ла бе. Чүгле
Тыва Арат Республика дугайында
чугаа безин турбас дээрзи чиг-
зиниг чок-ла боор.

Ынчалза-даа делегей дайыны-
даа, хувискаал-даа удаа-дараа
болгулаан, ыңдыг болганда чоокта
чаа-ла турлуп болбас быжыг ыш-
каш сагындырар бүгү чүве бож-
найып, күжүн чидирип, естеп-ха-
дып, өскерлип-будулуп эгелээн. Ак
хаанын дүжүргөш, узуткап алган
Россия иштинден аңгылап, ха-
мааты дайыны өөскээш, делегей-
де биезги быжыг туружун чиди-
рипкен. Манчжурлар чагырбастаан
кыдат күрүнө быжыгып эгелеп, кө-
рүжүн соңгу чүкче катап база шиг-
лепкеш, баштай Даштыкы Моолдун
хамаарышпас чоруун чок кылып,
анаа монузу кылып алгаш, оон
Урянхайже чилбиленип көрүнүп
келген.

Хомдуга чаалашкаш келгеш,
каш чыл дугузунда чаңчылчаан
ажыл-амыдыралын уламчылап
чурттаан Хенче-Кара ышкаш арат-
тар боттарының шиитпирлиг сөзүн
ынчан база катап чугаалап, эрес-
дидим, чаныш-сыныш чок хөделиг-
лери-биле чер-чуртунуң салымын
шиитпирлешкен. Оларның ол улуг
херектери чедир үнелеттинмейн
турар деп бодаар мен. Чүге дээр-
ге Тываның дээди эрге-чагыргазы
каш янзы бөлүктөргө үстүп, бот-
тары безин чүвениң товун орта би-
лип чадап, кымга ооргаланырыл
деп ажаанзырап чоруп турган бол-
гай. М. Байыр-оолдуу-биле "Тыва
дүжүмөттөр база дүвүрөп, хөделип
үнгөн. 1917 чылдың чайынында Даг-
данай лама кыдат чагыргалар-биле
чугаалажып, Улаастайга барган.
Олар Хемчиктин Даа база Бээзи
кожууннарының чагыргалары-биле
1918 чылдың чазынында Уланком
хоорайга ужуражыр болган. Даа
кожууннуң М. Буян-Бадырғы ноян
биле Хертек сумузуңуң чагырык-
чызы Хертек Ананды айыткан үе-
зинде чедер бээр, кыдаттар озал-
даан ужуң ужуражылга болбаан".

Урянхай азы Тыва хамааты да-
йын чоруп турган Россияның, Кы-
даттын болгаш Моолдун аразында
үлештиг чер болуп, кым ону алы-
рыл дээш чаргы-чаалылыг, мурнун
былаашкан адааннажышкын
егелээн.

1918 чылдан эгелээш, 1921 чыл-
дың август айда Тыва Арат Рес-
публиканың тургустунганынга че-
дир болуп турган кол болуушкун-
нар, талалар аразында үскүле-
жишкенин, дайын чорудулга-
ларын, чугула документиленерни доп-
чузу-биле мынчаар чыскаап бижип
болур.

* * *

1918 чыл. Эң кол политиктиг
болуушкун болза Тывага азы Рос-
сия империязының протектораты
тургустунган Урянхай крайга Со-
вет эрге-чагырганың тургустунганы
болган. Ол чорудулга 1917 чылдың
төнчүзүндөн эгелээш, 1918 чылдың
март 16-25-те Белоцарские край-
ның орус чурттакчы чонунун IV
съездизинин Урянхайның край Со-
ветин тургусканы-биле доозулган.
Совет эрге-чагырга Тываны рево-
люсчу Россияның кезээ кылдыр
көрүп, оон тускай догуннаан, ха-
маарышпас сайзыраар эргезин
хүлээп көрүп турган. 1918 чылдың
июнь 18-те орус болгаш тыва чон-
нарың съездизинин нийти хура-
лынга тыва чоннуң бот-башкарты-
нылгазының, ийи чоннуң эп-найы-
ралының болгаш бот-боттарынга

дузалажылгазының дугайында
керээни хүлээп ал, аңаа ат салган.

1918 чылдың июль эгезинде
Тывага Совет эрге-чагырга дүш-
кен. А.А. Турчанинов катап база
крайның комиссары апарган. Ол
ийи чүс шеригни алгаш, ооргала-
ныр күш кылып алыр бодап тур-
ганы Урянхайның казак шеринин
тургузуп кирипкен. Орус колонияга
Советтерниң болгаш Сибириниң
Түр Чазаның талалакчыларының
аразынга хамааты дайыны эгелээн.

Кыдат биле Моолдун аразында
1917 чылдың декабрьда Ургага
"Урянхай край моон соңгаар Ав-
тономнуг Моолдун чарылбас кезээ
болур" деп турар чажыт дугуржул-
гага ат салдырган.

1918 чылдың июль 18-те Даа
кожууннуң нояны Буян-Бадырғы-
ның Чадаанада өргээзинге Улас-
тайда кыдат чагырганың секре-
тары Мэн Цой баштаан кыдат тө-
лээлер июль 6-да кээп ужурашкан.
Устун шагдаа начальниги Я.И.
Мальцев казак отряд эдертип
алгаш, июль 13-те Чадаанага чеде
берген. Ол Даа, Бээзи кожуннар-
ның дүжүмөттөрү-биле ужуражып,
Сибириниң Түр чазаның тургус-
туганын, совет эрге-чагырганың
Урянхайлар-биле чарган керээле-
ринин күш чок апарганын база край
Россияның хайгааралында дээрзин
дыңнаткан. Мальцев Моол биле Кы-
дат Россия чазаның чөпшээрели
чокта, Урянхайның иштики херек-
теринге холгаарлаар кандыг-даа
эрге чок дээрзин дүжүмөттөргө
сагындырган.

М. Буян-Бадырғы урянхайлар-
ның Моолга, Кыдатка болгаш Рос-
сияга хамаарылгазының дугайында
Мальцевке мынча дээн: "Россия-
ның чазаа крайның амыдыралыне
моолдар, кыдаттар холгаарлава-
зын дээш чүнү-даа кылбаан ужуң
Моол биле Кыдатка каттыжарын
дээр деп көрүп турар бис...
Урянхайлар 1914 чылда Николай II
хаанын хайгааралынга киргени
шын, ам хаан чокта, боттарывысты
российски протектораттан хостуг
деп санаар бис". Буян-Бадырғы
кыдат дүжүмөттөр Кяхта дугур-
жулгазының II чүүлүн езугаар Урян-
хай край Моолга кирер ужурулуг
деп турар-дыр дээн.

Я. Мальцев Тываның эрге-бай-
далының дугайында айтырыг тур-
густуна берген чүве болза, ону чүг-
ле сонугалдыг үш күрүнө —
Россия, Кыдат болгаш Моолдун
чазактарының аразында чугаала-
жышкыннар түннелинде шиит-
пирлеп болур деп медеглээн. Ол
июль 15-те Мэн Цой баштаан кы-
дат дүжүмөттөргө база садыгжы-
ларга үш хонук хуусаа иштинде Ча-
даанадан үнгөш, Кыдатче дедир
чорурун негээн. Чүге дээр-
ге оларның паспорттарында Моолда
Россияның консулунун чөпшээрел
бийи чок болган. Июль 18-те кы-
дат төлээлер Хемчиктен чорупкан.

Кыдат болгаш Моол дипломат-
тыг арга-биле "урянхай айтырыын"
шиитпирлеп ал шыдавын билгеш,
Тываны шериг күжү-биле эжелеп
алыр каттышкан хөделишкенин
кылып кирипкен. 1918 чылдың кү-
зүндө Ян Шичао баштаан 150 ки-
жи составтыг кыдат боо-чөпсектиг
отряд Тываның мурнуу-барыын та-
лазынче халдап кирип келген. Ак-
Чыраа деп черге 300 хире кыдат
шериг келгеш, оон чоруткаш, Өвүр
Дус-Дагның Кара-Дуруг деп черге
турлапканын алгаш, 1919 чылдың
февральга чедир аңаа турган.

Ол-ла үеде, 1918 чылдың де-
кабрьда, Урянхай крайда моол ком-
миссар кылдыр томуйлаткан Итэ-
гэмиджиту ноянга баштаткан моол

шериг отряды кирип келгеш, оюн-
нар кожунунуң төвү Самагал-
тайны ээлеп алган.

1919 чыл. Кыдат чазак Ян Ши-
чаону Урянхай херектеринин тала-
зы-биле Кыдат республиканың тус-
кай комиссары кылдыр томуйлаан.
Кыдат, моол отрядтар 1919 чыл-
дың март айда Хемчикке кирип кел-
ген. Кыдат отряд Чадааның Үс-
түү-Хүрээ чанынга болгаш, Ша-
гаан-Арыг чанында Даг-Ужу деп
черге турлапканын туруп алган.
Кыдаттар биле ак орустар аразын-
га боо-чөпсектиг үскүлежишкын-
нер эгелээн. Автономиязын чиди-
рипкен Даштыкы Моолдун шериг
сайды Хатан-Батор Максаржапка
баштаткан 300 шериглиг моол
отряд Белоцарск хоорайның ча-
нынга турлапканын алган.

Тыва араттарның Сибириниң
Түр чазаның удур тура халыш-
кыны барыын Тывага непереп, Даа
кожууннуң девискээрин (амгы
Өвүр, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга,
Барыын-Хемчик кожуннарның
девискээри) хөмө алган. Кайгал
Тараачы, Санчы, Барыймаа, Хенче-
Кара, Сайын-оол, Бадыхап, Ортун-
Кара болгаш өскелер-даа баштаан
тура халышкан араттар ак орус-
тардан Тываның барыын болгаш
төп кожуннарын хостаан.

1919 чылдың июль 2-де Тыва-
ның алдар-хүндүлүг камбы-ламазы
Онлар Чамзы (ону ынаар Чаа-Хөл-
ден сал-биле дезипкен ак орустар
эдертип алгаш, чорудупкан чүве-
дир) баштаан тыва төлээлер Омск
хоорайга Сибириниң түр чазаның
сайыттары-биле ужурашкан. Да-
раазында хүн оларны Дээди чагы-
рыкчы адмирал А.В. Колчак хүлээп
алган. Чугаалажышкынның түнне-
линде адмирал Урянхайга чогуур
езу-чурумну тургузары-биле күш-
түг шериг кезектерин чорударын
азаан. Ынчалза-даа Колчактын
чазаа удаайн Кызыл Шеригге аш-
тырган, Тывага ак шериглер база
тура халышкан араттарга, кызыл
партизаннарга эглиш чогу-биле
чылча шаптырган болган.

1919 чылдың июльда орус та-
раачыннарның партизан отрядта-
ры колчакчыларга удур тура хал-
чы эгелээн. Ол-ла чылдың июнь
төнчүзүндө Таңдының Хөндөргө,
Үнгөш, Элегес ынчаар 100-150 хире
араттар база көдүрлүп үнгөн.
Оларга Атамановка, Сосновка
болгаш өске-даа суурларның
орус тараачыннары каттыжа бер-
ген. В. Пупышев командылаан 200
хире каттышкан отряд тургустун-
ган. Тыва араттар биле орус та-
раачыннар демин кадып, чоокшу-
лажы берген. Ол үеде Урянхайның
девискээринге чоруп турган дайын
орустар, тывалар аразында эвес,
а Россияга эгелээн хамааты дайы-
нының уланчызы болур. Урянхай
ниитилел база орус чурттакчылар
ийи чарлы берген. Тыва дүжүмөт-
тер бирде бир, бирде өске даш-
тыкы чөпсегленген күштерге дая-
ныр угланышкынны тудуп турган.
Тываның чурттакчыларының аңгы-
лажышкыны сөөк-язы талазы-
биле эвес, а политиктиг үзелин
айы-биле болуп турган.

1919 чылдың август эгезинде
Тываже Кравченко болгаш Шетин-
кинниң партизан шерии кирип кел-
геш, Тываның найысылалын тул-
чуушкун чокка ээлеп ал, Совет
эрге-чагырганы крайның орус
чурттакчыларының аразында тур-
гускан. Август 29-та партизан ше-
риг есаул Бологовтуң казак отря-
да Белоцарск тулчуушкунунга
чылча шапкан. Хатан-Батор Мак-
саржапка командылаткан моол
шериг кымның-даа талазын тырт-

пайн, нейтралитет туткан. Тываже
кээрде, Моолдун девискээрин та-
варып, Туркестанче эрткеш, Кызыл
Шериг-биле каттыжар планныг
турган партизан шериг Сибирде
байдал өскерлип, колчакчылар мы-
рыңай Ыраккы Чөөн чүкче дезип
егелээрге, дедир эглип, сентябрь
айда Тываны каапкаш барган.

Партизан шериг Тывадан чо-
рупкан соонда, кыдат, моол эже-
лекчи шериглер идепкейлиг хөде-
лип, орус чурттакчыларны Тывадан
үндүр кызып эгелээн. Дээди эрге-
чагырга Даштыкы Моолдун авто-
номиязын узуткап каан кыдат эр-
ге-чагырганың төлээзинче шилчээн.

1920 чыл. Май айда Тывага С.К.
Кочетовка баштаткан орус парти-
заннар отряды тургустунган. Июль-
да моол отрядтар моол-кыдат
харылзааларның нарыдааны-биле
Тываны каггаш чорупкан. 1920
чылдың күзүндө Тываже Сибрев-
комнун төлээзи И.Г. Сафьянов че-
дип келген. Кыдат-орус харылзаа-
лар чидигленген. Оттук-Даш деп
черге кыдаттар кызыл партизан-
нарың чугаалажышкын кылып
келген И. Сафьяновту эдерген улуг
эвес отрядынче халдаш, чедимче
чок болган. Урянхайда орус чурт-
такчыларның, алыс ужурунда Со-
вет эрге-чагырганын, эрге-ажыын
камгалаары-биле 1920 чылдың
ноябрьда Тываже Кызыл Шери-
ниң кезектеринден 300 хире ше-
ригни кириген.

1921 чыл. Февраль айда Моол-
дун төвү Урганы Р.Ф. Унгерн фон
Штенберг ээлеп алгаш, кыдаттар-
ны Моолдан үндүр сывырыпкан.
Оон уржуунда Тывага кыдаттар-
ның салдары кошкан. Моолдар-
ның талазындан Тываны кадып
алыр бодалдарны Советтик Россия
эгезинде деткип турган. 1921 чыл-
дың март эгезинде Шагаан-Арыг
чанында Даг-Ужунга болгаш Ча-
даана хемнин шынаазынга турган
кыдат отрядтарны тыва араттар
чылча шапкан. Генерал И. Казан-
цевтин ак шериглеринин отряды
кызыл партизаннар болгаш тыва
араттарга чылча шаптырган. Эрзин
талазындан келген прапорщик
Пополухинниң Тарлашкын хемнин
аксынга турумчаан шериглерин
С.К. Кочетовтуң партизан отряды
май 23-те узуткап каан. База ол-
ла хүнде боо-чөпсектиг 200 тыва-
лар Чадаана чоогунга хеп-хенертен
атаман Казанцевтин турлаанче
халдаан. Дириг артак ак шериглер
командири Казанцев-биле кады
Моолче дезипкен.

Тываның тускай догуннаары
дээш чидиг политиктиг демисел
егелээн. Тыва тускай күрүнө апар-
зын дээш И. Сафьянов идепкейлиг
хөделип, улуг ажылды чоруткан.
Хемчиктин ийи улуг нояны Монгуш
Буян-Бадырғы биле Куулар Чым-
ба-бээзи олар тускай догуннааш-
кынның идепкейлиг талалакчылары
апарган. Ол кожуннарга тыва
чоннуң хөй кезин чурттап турганын
сагындырып каары артык эвес.
1921 чылдың июнь 25-26-да Чада-
нага болган Хемчиктин ийи ко-
жуунунун база орус төлээлерин
чугаалажышкыны болган. Аңаа
Даа кожундан М. Буян-Бадырғы
баштаан он сумудан 30 төлээ, Куу-
лар Чымба бээзи баштаан 17 суму-
дан 50 төлээ кээп киришкен. Орус-
тарның талазындан И. Сафьянов,
П. Медведев, А. Квитный, Н. Нели-
дов болгаш өскелер-даа келген.
Чугаалажышкыннарның эң-не кол
түннели — чурттуң политиктиг
салым-чолун шиитпирлээр бүгү
Урянхайның чыгыжын эрттирерин
дугуржуп алганы.

(Уланчылыз).

Арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садар талазы-биле 2011 чылдың август 1-де №4-ар/2011 аукционунуң түңнелдериниң дугайында ОТЧЕТ

1. Арга-арыгның участоктарын арендааарының керээзин чарар эргени садар азы арга-арыгның өзүмнерин садып алырының болгаш садарының керээзин чарарының эргелерин садар талазы-биле Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитетиниң 2009 чылдың декабрь 16-да №134 дужаалында бадылаттыңан Чурумунга, 2010 чылдың ноябрь 19-та Тыва Республиканың Арга-арыг талазы-биле күрүне комитетиниң "Арга-арыг участоктарын арендааарының эргезин садар талазы-биле арга-арыг аукционун эрттирериниң дугайында" №360 дужаалында үндезилээш, 2011 чылдың август 1-де арга-арыгның аш-чем курлавырларының белеткелинге болгаш эм ойттар чыырынга, рекреация ажил-чорудулгазын боттандырырынга, кодээ ажил-агый тударынга арга-арыг участогун арендааарының керээзин чарар эргени садарының талазы-биле аукционну (моон сонгаар-аукцион дээр) эрттирген.

2. Аукцион 2011 чылдың август 1-де 14.00 шакта (тус черниң шагы-биле) эгелээн болгаш 14.10 шакта доозулган.

3. Аукцион хуралын эрттирп турда аукционунуң организакчызы (Тыва Республиканың Арга-арыг талазы-биле күрүне комитеди) аудиобиждилгени кылып турган.

4. Арга-арыг участогун арендааарының эргезин чарар эргени садар талазы-биле 2011 чылдың июль 26-да № 4-ар/2011 аукционунга киржир дугайында чагыгларны хүлээп алырының протоколун үндезинге алгаш, аукцион комиссиязының шийтирлээни болза: — 2011 чылдың июль 26-да № 4 ар/2011 аукционга киржир талазы-биле ыяш белеткелиниң фирмасы "ТТ" кызыгаарлаттыңан харысалгалыг ниитилелдин директору Анатолий Анатольевич Сапожниковтан рекреация ажил-чорудулгазын боттандырынга №1 аукцион единицасынга база хууда сайгарлыкчы Айдыс Климович Ойдултан кодээ ажил-агыйын чорударынга № 5 аукцион единицасынга киржир чагыгларын хүлээп алганының протоколунга даянган, №1, №5 аукцион единицаларының талазы-биле аукционну эртпээн деп санаар:

Д/ч №	Арга-арыг участогунуң кадастр дугаары, арга-арыг даңзы-зында күрүне учедунуң номери	Турар чери		Кварталдың тус-кайлаан шөлүнүн №	Шөлү (га)	Ажылгалдың чөпшээрээн хевири	Аукционга кирген чүүлүн эге өртээ (чылда аренда төлөвиринин эге хемчээли) рубль-биле	Долааның түнү (рубль-биле)
		Лесничество	Лесничествонун участогу					
1.	110-2011-04	Кызыл	Кызыл	94/2	1,0	Дыштанылга, туризм күш-культура-кадык-шыдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаарынга ажил-чорудулганы боттандырыры 49 чыл	1508,55	1508,55
5.	114-2011-04	Туран	Өөк	311/35	10	Кодээ ажил-агыйын тудары (сиген кезеринге)	181,40	181,40

Аукционнуң кара чагыс киржикчизинге арга-арыг участогун арендааарының керээзин 10 ажил хүнүнден эрттирбейн, аукцион единицасының эге өртээ-биле (аренда төлөвиринин эге хемчээли-биле) чарарын саналдаан. — № 2, 3, 4 аукцион единицаларының талазы-биле 2011 чылдың июль 26-да № 4-ар/2011 аукционга киржириниң чагыгларын хүлээп алганының протоколун езугаар чагыглар кириериниң хуусаазы доозулгужеге чедир чагыс-даа чагыг кирбээни-биле дараазында черлер талазы-биле аукцион эртпээн деп санаар:

Д/ч №	Арга-арыг участогунуң кадастр дугаары, арга-арыг даңзы-зында күрүне учедунуң дугаары	Турар чери		Кварталдың тус-кайлаан шөлүнүн №	Шөлү (га) чылда кбм.	Ажылгалдың чөпшээрээн хевири	Аукционга кирген чүүлүн эге өртээ (чылда аренда төлөвиринин эге хемчээли) рубль-биле	Долааның түнү (рубль-биле)
		Лесничество	Лесничествонун участогу					
2.	111-2011-04	Кызыл	Ээрбек	67/5-12, 12-21;	147	Арга-арыгның аш-чем курлавырларын белеткээри болгаш эм ойттар чыыры 49 чыл	762,30	762,30
3.	112-2011-04	Кызыл	Ээрбек	67/13	1,0	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадык-шыдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаарынга рекреация ажил-чорудулгазын боттандырырынга 49 чыл	11344,12	11344,12
4.	113-2011-04	Туран	Өөк	201/14	2,0	Дыштанылга, туризм, күш-культура-кадык-шыдылга болгаш спорт ажил-чорудулгазын организастаарынга 49 чыл	4525,66	4525,66

Айыыл чок чорук дээш ТЕРРОРИЗМГЕ УДУР ӨӨРЕДИЛГЕ

Бөгүн Терроризмге удур национал комитеттин даргазының бадылаан шийтири езугаар Тыва Республикада оперативтиг штабтың удуртулгазы-биле Кызыл хоорайның девискээринге терроризмге удур тускай тактиктиг өөредилге хемчеглери эртер.

Өөредилге хемчеглериниң чорудуунда күүсекчи эрге-чагырганың девискээр болгаш федералдыг органнарының хой улус чыгыр объектилерге терроризм айыылы

болганда, ажил-чорудулгазын дүүштүрүп, терроризмге удур күштү болгаш чепсектерни шын ажыглаарының талазы-биле айтырылганы ажилдап кылып, хынаары

көрдүнген.

Өөредилге Кызыл хоорайның «М.Бухтуев аттыг №1 ниити өөредилгениң ортумак школазы» муниципалдыг өөредилге албан чериниң девискээринге, Гагарин, Кызыл партизаннар, Тыва эки турачылар, Ленин кудумчуларының белдирлешкен черинге болур. Ол черлерге

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар В.О.КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел. факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, кодээ ажил-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6930. Чагыг 87. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, черек кырында — 18.00.

Нелли Байыровна ОЮН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының коллективин Нелли Байыровна Оюнунуң мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Нелли Байыровна Оюн Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана хоорайга төрүттүнген. 1988 чылда Кызылдың педагогика институтун дооскан, 2004 чылда Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Россияның күрүне албан-хаакчыларының академиязынга «Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылганың менеджери» мергежилди чедип ап, аңаа өөредилгени эрткен.

Н.Б.Оюн 10 чылдың дургузунда Таңды кожуунда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң уруглар садынга, Кызыл хоорайның №36 болгаш №38 уруглар садтарынга кижизидилгичи башкы бооп ажилдап чораан. Бодунуң херээнге бердинген педагог, бодунуң өөреникчилеринге сеткилин ханызындан ынак болуп, тыва улустуң уруглар кижизидилгезиниң талазы-биле үнелиг, чаагай чаңылдарынга хумагалыг болуп, мерген угаанныг өгбелериниң чагыгларын башкы ажылынга хойу-биле ажылдап чораан.

Күрүнениң хамааты албанынга ол Тыва Республиканың Чазааның чанында Өртектер болгаш өртектер тургузарының талазы-биле комитеттин секретарь-референтизи кылдыр эгелээн.

1994 чылдың июнь айдан бээр Нелли Байыровна Тыва Республиканың Чазааның Аппарадынга Тыва Республиканың Баштыңының оралакчызы — Тыва Республиканың үлетпүр, транспорт болгаш харылзаа сайыдының хүлээп алыр чериниң башкарыкчы специализи болуп ажилдап эгелээш, херектер эмгелээр болгаш архив талазы-биле кол специалистиң албан-дужаалын, организастыг болгаш кадрлар-биле ажил талазы-биле эргелел секторунуң эргелекчизи албан-дужаалдарны дакпырлап ажилдаан. 2004 чылдың апрель айдан 2008 чылдың февралга чедир Тыва Республиканың сайыды — Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчузунуң секретариат килдининиң начальниги болуп ажилдаан.

Н.Б.Оюн — бедик профессио-

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Канцеляриязының болгаш Тыва Республиканың Аппарадының коллективин.

эргенгениң 9.30-ден кежээ 17.30-ге чедир чоннуң болгаш автотранспорт шимчээшкинин кызыгаарлаар.

Кызыл хоорайның чурттакчылары болгаш аалчыларындан эрттирп турар хемчеглер-биле холбашкан түр када тургустунган бо эпчок байдалдарны билишкени-биле хүлээп көөрүн диледивис.

РФ-тин Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының ТР талазы-биле эргелелиниң парлалга албаны.

• Бодалдар д

Чедииншике бүзүревес амыдырал-чуртталгага дуржулгазы ындыг-ла байла кижидир.

Чугаазы хой эвес ул кижилер-дир.

Киж бүрүзүнде ону ол кымга-даа көргүспези ай кара тала база бар.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181070000000 БИК 049304740.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга бол массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орт Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «ШЫН» солуну чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодал редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан сан болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар бот харыылаар.